

Qabul qilindi: 16.09.2024

Chop etildi: 30.10.2024

UDK: 94 (575.171):28-9

XORAZMNING ISLOM DAVRI TARIXIGA OID MANBALAR TAVSIFI

Xasanov Mardon Maqsudovich, Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

DESCRIPTION OF SOURCES ON THE HISTORY OF THE ISLAMIC PERIOD OF KHORAZM

Khasanov Mardon Maksudovich, independent researcher of
Urganch State University

ОПИСАНИЕ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ИСЛАМСКОГО ПЕРИОДА ХОРЕЗМА

Хасанов Мардон Максудович, независимый научный
исследователь Ургенчского государственного университета

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada Xorazmning ilk islom davri (VIII-XII asrlar) tarixiga oid manbalarning tavsifi keltiriladi. Xorazm, o'zining boy madaniyati va ilmiy merosi bilan tanilgan, ko'plab olimlar va tarixchilar tomonidan o'rganilgan. Maqolada, Ibn Xordadbex, al-Beruniy, Mahmud ibn Abbos Xorazmiy kabi mashhur olimlarning asarlari orqali Xorazmning tarixiy ahamiyati va geografik o'rni yoritiladi. Shuningdek, Xorazmda ta'lim va ilm-fan rivojlanishi, shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida ma'lumotlar beriladi. Ushbu tadqiqot Xorazmning islom davridagi roli va uning madaniy merosini yanada chuqurroq o'rganishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Xorazm, Xorazm tarixi, arab fathi, Xorazmda islom, manba, ilm, madrasa, Xorazmiy.

Abstract: This scientific article describes the sources related to the history of Khorezm during the Islamic period. Khorezm, known for its rich cultural and scientific heritage, has been studied by many scholars and historians. The article analyzes the works of notable figures such as Ibn Khordadbeh, Al-Biruni, and Mahmud ibn Abbos al-Khorezmi, highlighting the historical significance and geographical position of Khorezm. Additionally, it provides information on the development of education and science in Khorezm, as well as the social and economic life of its cities. This research aims to contribute to a deeper understanding of Khorezm's role during the Islamic period and its cultural legacy.

Keywords: Khorezm, history of Khorezm, Arab conquest, Islam in Khorezm, source, science, madrasah, Khwarezmi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются источники, касающиеся истории Хорезма в эпоху раннего ислама (VIII-XII вв). Хорезм, известный своим богатым культурным и научным наследием, был объектом изучения многих ученых и историков. В статье анализируются работы таких известных личностей, как Ибн Хордадбех, аль-Бируни и Махмуд ибн Аббас Хорезми, которые освещают историческое значение и географическое положение Хорезма. Также предоставляется информация о развитии образования и науки в Хорезме, а также о социальной и экономической жизни городов. Это исследование поможет глубже понять роль Хорезма в эпоху Ислама и его культурное наследие.

Ключевые слова: Хорезм, история Хорезма, арабское завоевание, ислам в Хорезме, источник, наука, медресе, Хорезми.

<https://orcid.org/0000-0002-2309-5247>

e-mail: :
khmardoniy@gmail.com

KIRISH. O‘rta Osiyoda arab fathiga qadar yozma manbalar saqlanib qolmaganligini Qutayba ibn Muslimning Eron, Xuroson, So‘g‘d va Xorazmdagi kohinlar hamda ularning kitoblarini yo‘q qilganligini sabab qilib ko‘rsatishgan. Al-Beruniyning “Osor ul bo‘qiya” asariga tayangan V.Bartold shu haqida yozib o‘tadi[1:45]. Ammo islomning dastlabki davrlarida yozilgan manbalar bu haqda aniq bir ma‘lumot bermasligi o‘z-o‘zidan uning ehtimoldan uzoqligini ko‘rsatadi. Forsda manbalar mavjud bo‘lishiga qaramay, O‘rta Osiyo ikki daryo oralig‘ida bunday asarlar uchramaydi va xalq og‘zaki ijodida islomdan oldingi davr xususida ma‘lumotlar uchrashi mumkin.

METODLAR. Xorazmning islom davri tarixiga oid manbalar tavsifi mavzusida ilmiy maqola yozishda umumfan va torfanli tadqiqot metodlaridan (muammoli xronologik, tarixiy-qiyyosiy, tarixiy-bayon va h.k.) foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Xorazmda VIII-XII asrlarda islom dini va madaniyati tarixi mavzusi bo‘yicha eng muhim manba Abu Ja‘far Muhammad ibn Jarir at-Tobariyning (vaf.923y.) dunyo tarixi uslubida yozgan “Payg‘ambarlar va podshohlar tarixi” asaridir[2]. Xorazmning fath qilinishi va bu yerdagi keyingi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar to‘g‘risida Tobariy keltirgan ma‘lumotlarning katta qismi bizgacha yetib kelmagan al-Madoiniy (vaf. 848/49 y.) asarlaridan olingan. Madoiniy–Tobariy xabarlarining katta ahamiyati shundaki, aynan ularda biz xorazmiy-arab munosabatlari haqida yilnoma tartibida berilgan ma‘lumotlarni topamiz.

Yozma manbalar orasida xorazmliklarning arablarga qarshi kurashlarini Tobariychalik yoritgan asar yo‘q. “Tarixi Tobariy” asarining yana bir muhim jihati shundaki, u faqat fath janglarini ta‘riflash bilan cheklanmaydi. Asarda arab fathlari davrida Xorazmdagi hayotning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tomonlari, shuningdek tarixiy-geografik sharoitni xarakterlovchi qimmatli ma‘lumotlar ham berilgan. Asarda 915-yilgacha bo‘lgan voqealar xronologik tartibga solingan.

Musulmon fathlari bo‘yicha keyingi juda qimmatli manba Abul Abbas Ahmad ibn Yahyo al-Balozuriyning (vaf. 892/3) “Futuh al-buldon” (“Mamlakatlarning fath etilishi”) asaridir[3]. Balozuriyning asosiy manbalaridan biri yuqorida nomi tilga olingan al-Madoiniy hisoblanadi. Garchi

Balozuriy ancha qisqa xabarlar bilan cheklanib, gohida hatto 728-yildagi arablarga qarshi qo‘zg‘olonni tilga olmasa-da, lekin uning ma‘lumotlari Tobariyning xabarlarini to‘ldirib, unga qo‘shimcha bo‘lib keladi. “Futuh al-buldon” asarining eng qiymatli tomoni shundaki, muallif har bir xabarga tanqidiy yondashib, biron mamlakat yoki shahar qilich yoki sulh yo‘li bilan fath qilinganigacha yozadiki, shuning uchun ham u ishonchli va mo‘tabar manba hisoblanadi. Bizgacha yetib kelgan asar matni 90 bobdan iborat bo‘lib, u 622-yildan 869-yilgacha bo‘lgan voqealarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Xorazm tarixi bo‘yicha ba‘zi ma‘lumotlarni arab tarixchisi va geografi Abul Abbas Ahmad ibn Is‘hoq al-Yaqubiy (vaf. 897) ham o‘zining “Kitob al-buldon” (“Mamlakatlar kitobi”) asarida sanab o‘tadi[4]. O‘lka tarixiga oid ma‘lumotlarning juda kamligiga qaramasdan, al-Yaqubiyning bu asarida biz boshqa zamondosh mualliflarning kitoblarida uchramaydigan alohida tafsilotlarni topamiz. Ayniqsa, xalifalik poytaxti Bag‘dodda istiqomat qilgan xorazmliklar haqidagi xabar biz uchun alohida e‘tiborlidir[4:27].

Xorazmning tarixiy-geografik holati, ijtimoiy munosabatlar va madaniy hayoti masalalari bo‘yicha muhim ma‘lumotlarni al-Istaxriy, Ibn Havqal, Ibn Xordadbex, al-Muqaddasiy va Yoqut asarlaridan topish mumkin.

Istaxriyning 930-933-yillarda yozilgan “Kitob masalik va-l-mamalik” (“Mamlakatlar va yo‘llar kitobi”) asari asosida unga qo‘shimchalar kiritib Ibn Havqal 951-yildan so‘ng o‘zining “Kitob al-masalik va-l-mamalik” (“Mamlakatlar va yo‘llar kitobi”) asarini yozadi.

Istaxriy va Ibn Havqal boshida tog‘lar, soylar va iqlimlarning ta‘rifini berib, keyin suv chiqarish ishlari, dehqonchilik, bog‘dorchilik, tabiiy qazilmalar, savdo-sotiq buyumlari, karvonsaroilar, rustoqlar, shaharlar haqida, shuningdek aholi xarakterining ba‘zi jihatlari, xususan, mehmondo‘stligi, jasur va botirligi haqida ahamiyatli ma‘lumotlarni yozganlar. Qayd etish kerakki, ayrim hollarda Istaxriyga qaraganda Ibn Havqalning ta‘rifi birmuncha batafsil va izchilroq [5:11].

Xorazm haqida xuddi shunday, ammo Istaxriy va Ibn Havqalga qaraganda bir qadar qisqacha ma‘lumotlarni al-Muqaddasiy (vaf.1000)

o'zining 985-yilda yozgan "Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim" asarida beradi[6]. Asarning qiymatli tomoni Muqaddasiy (Maqdisiy) unda xorazmiylardagi ilm-fanga bo'lgan muhabbatni yuksak baholab, Xuroson shaharlarida ta'lim oladigan xorazmlik yoshlarning juda ko'pligidan xabar berishidir.

Xorazm iqlimi haqidagi ayrim geografik ma'lumotlar Ibn Xordadbexning (vaf.912) 846/7 yilda yozgan va 885/6 yilda qayta ishlagan "Kitab al-masalik va-l-mamalik" ("Mamlakatlar va yo'llar kitobi") asarida uchraydi[7]. Muallif alohida joylar orasidagi masofalarni ko'rsatib, ularga olib boradigan yo'llarni qisqacha tavsiflaydi. Xorazmning geografik holatini ta'riflay turib, Ibn Xordadbex IX asrda Xorazm va Kurdarning birgalikda xalifalik xazinasiga yuborib turgan yillik xiroji (489 000 xorazmiy dirhami) to'g'risida ham ma'lumot bergan.

Xorazmning qadimgi tarixiga bag'ishlab mahalliy tarixchi Mahmud ibn Muhammad ibn Abbos ibn Arslon al-Xorazmiy (vaf. 1173) "Xorazm tarixi" asarini yozgan bo'lib, imom Subukiya ko'ra, u sakkizta katta jilddan iborat bo'lgan [8]. Hadis, tarix, tasavvuf va shofe'iy mazhabi fiqh olimi bo'lmish Ibn Abbos Xorazmiy Nizomiya madrasasida ham dars bergan. Diniy va falsafiy ta'limot haqidagi mashhur kitob muallifi, faylasuf ash-Shahristoniy haqidagi qiziqarli hikoyani Yoqut aynan tarixchi Mahmud Xorazmiydan olganligi bayon qilingan.

Abu Mansur as-Saolibiy (vaf.1038) mashhur arab adiblaridan biri sifatida 200 ga yaqin asar yozgan va uning hayoti hamda faoliyati Movarounnahr va Xorazm tarixi bilan aloqadordir. As-Saolibiy Somoniylar hukmronligi davrida, ya'ni 992-993-yili Buxoroda bo'lib, bu yerdagi bir qator ijod ahli bilan o'zaro suhbat va munozaralarda ishtirok etgandan so'ng Xorazm diyoriga keladi va o'sha vaqtdagi hukmdor Ma'mun ibn Ma'mun (1009-1017) saroyida bir muncha vaqt bo'lgan, Xorazmshoh bilan o'zaro hamsuhbat bo'lgan. As-Saolibiy Ma'mun ibn Ma'mun haqida asarlar yozganligi ham ta'kidlanadi[9:118].

Abu Mansur as-Saolibiy xorazmlik mashhur adib va shoir Abu Bakr Muhammad ibn al-Abbos al-Xorazmiy (vaf. 993) haqida ma'lumot berib o'tadi [10:101]. Aslida Abu Bakr Muhammad al-Xorazmiy as-Saolibiyning ustoz bo'lgani va uning o'z ustozidan Nishopurda saboq olganligi manbalarda

qayd etilgan. Saolibiy Beruniyga zamondosh xorazmlik adib va shoirdan Damashq ajoyibotlarini eshitganligini so'zlab beradi[9:119]. Uning "Yatimat at-dahr" asari o'zbek tilida ham nashrdan chiqqan[11].

Astronom va matematik Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (vaf. 1048) tomonidan yozilgan ko'plab tarixiy asarlar qatori "Xorazm tarixi" kitobi ham sanab o'tilgan. Ammo bu tarixiy asar bizga qadar yetib kelmagan. Bayhaqiy G'aznaviylar hukmdori sulton Mahmudning mamlakatni istilo qilish voqeasini aynan shu asarga tayanib yozgan[1:66]. Abu Rayhon Beruniyning "Osor ul-boqiya" asaridagi qimmatli dalillar ichida Xorazmga oidlarini ham ko'plab uchratamiz[12].

Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad as-Sam'oniyning (vaf.1166) "Kitob al-ansob" asarida geografik ma'lumotlar qatori islom dini rivojiga hissa qo'shgan o'sha davrning taniqli shayxlari va ularning biografiyasi haqida dalillar ham o'rin olgan bo'lib, unda xorazmlik olimlarga ham katta o'rin ajratilgan[13:87-94]. Asli marvlik hisoblangan as-Sam'oniyy 1155-1156-yillarda Movarounnahr va Xorazmda bo'lgan.

Fors adabiyotining ilk tazkirasi bo'lgan "Lubob ul-albob" muallifi Muhammad Avfiy ham (vaf.1232) bir muddat Gurganjda yashab, shaharda Majiddin Bag'dodiyning xizmatida bo'lib, bir qancha olimlar bilan tanishadi. Avfiy shaharda bo'lgan vaqtda (1203y.) Gurganj davlatning boshkenti bo'lib, o'zining eng porloq davrini yashayotgan edi. Shaharda ilm odamlarining ko'pligini ko'rgan Avfiy, "Bu shaharda ilm ahli ko'k yuzidagi yulduzlar kabi ko'p", deya hayratga tushadi[14: 249].

Xorazm tarixiga nisbatan katta qiziqish uyg'otadigan, o'rta asr manbalari orasida o'xshashi bo'lmagan asar musulmon mamlakatlaridagi qariyb barcha shaharlar va joylar to'g'risida ma'lumotlar yig'gan va taqdim qilgan olim, yozuvchi, filolog, sayyoh, tarixchi va geograf Shihobiddin Abu Abdulloh Yoqut al-Hamaviyga (vaf. 1229) tegishli bo'lib, bular "Mu'jam al-buldon" (arab jo'g'rofik bilimlarini umumlashtirgan asar bo'lib, 16 000 maqoladan tarkib topgan) hamda "Irshad al-arib ila ma'rifat al-adib" (biografik-ensiklopedik asarda VII-XIII asrlarda 1100 arab adibi va olimlari haqida ma'lumot yozib qoldirgan) asarlaridir[14]. Muallif aynan Xorazm yerlariga sayohat qilgan vaqtida

mo'g'ullarning yaqinlashib kelayotganligini bilib, bu hududdan chiqib ketgan.

Xorazmning ilmiy-madaniy hayoti to'g'risida muhim ma'lumotlar arab tarixchilari Ibn al-Asirning (vaf.1233) "Al-komil fi-t-tarix" va Ibn al-Kasirning (vaf. 1373) "Al-bidoya va-n-nihoya" asarlarida ham uchraydi. Bu manbalardagi Xorazm fathi bo'yicha deyarli barcha ma'lumotlar "Tarixi Tobariy"dan olingan bo'lsa-da, lekin mintaqaning XI-XII asrlardagi tarixi haqidagi ma'lumotlar diqqatga sazovordir. Xorazmshoh ma'muniylar nomi bilan bog'liq madrasa bunyod etilishi birinchi marta Ibn Kasir tomonidan eslab o'tilgan bo'lib, bu madrasa X asrning oxiri yoki XI asrning boshida qurilgan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, xorazmshoh sulton Alouddin Takesh davrida Xorazmda shofe'iylar va hanafiylar uchun madrasalar qurilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarning ahamiyati kattadir [15:22].

Shihobiddin Muhammad ibn Ahmad an-Nasaviy (vaf.1231-yildan so'ng) o'zining "Siyrat as-sultan Jaloladdin Mangburni" asarida mamlakatning siyosiy tarixini bayon qilish bilan birgalikda ilmiy hayotiga ham to'xtalib o'tadi. Xususan, u katta faqih Shihobiddin Xivaqiyning beshta madrasada dars bergani hamda shofe'iylarga madrasa va juda katta kutubxona ochib berganini qayd qiladi [16:71-72].

Abu Nasr Muhammad ibn Abduljabbor al-Utbiyning (vaf.XI asr boshi) arab tilida yozilgan "Tarix al-Yaminiy" asarida ma'muniylar sulolasi davriga oid davlatning ijtimoiy-siyosiy va madaniy tarixi bo'yicha ma'lumotlar berilgan. "Tarix al-Yaminiy"da Abu Rayhon Beruniy faoliyatiga ham oid muhim ma'lumotlar keladi. Unga ko'ra, xorazmlik olim tavsiyasi bilan Qoraxoniylar va Ma'muniylar o'rtasida do'stona aloqalar o'rnatilgan [14:235].

"Tarixi Mas'udiy" asari muallifi Abul Fadl Muhammad ibn al-Husayn al-Bayhaqiy (vaf.1077) G'aznaviylar davlatida kotib vazifasida ishlagan tarixchi olim va davlat arbobi bo'lib, uning 30 jildik "Tarixi Mahmud" asarining faqat sulton Mas'ud hukmronligi (1030-41) davriga oid qismigina saqlanib qolgan va u "Tarixi Mas'udiy" yoki "Tarixi Bayhaqiy" nomi bilan ham mashhurdir. Asarda ma'muniylar va oltuntoshlar sulolalari davrida Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan tashqari ilmiy-madaniy hayotga oid ma'lumotlarning ham aks etishi uning qiymatini yanada oshiradi. Xususan, muallif olimlarning davlatning ichki va tashqi

siyosatida tutgan mavqeyini xorazmshoh Abul Abbas Ma'munga yetti yil xizmat qilgan, kerak vaqti eng yaqin maslahatchi va eng ishonchli elchi vazifalarini bajargan Abu Rayhon Beruniy timsolida tasvirlab bergan. Bayhaqiy al-Beruniy tilidan quyidagi so'zlarni yozadi: "Bir kuni Xorazmshoh ot minib uyim yoniga kelib, meni chaqirishlarini buyurdi. Uning oldiga kech chiqdim. U otini uyim eshigigacha haydab keldi. U otdan tushmoqchi edi, men tushmasin deya, unga ta'zim qildim. U aytdi: "Ilm eng sharafli hukmronlikdir. Uning yoniga barcha kelur, lek u kelmas" [17:16].

Imom Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad az-Zahabiy (vaf.1348) "Siyaru a'lamin nubalo" ("Mashhur daholar siyrati") asarida ko'plab xorazmlik hadis roviylari, muhaddislar va faqihlar haqida, shuningdek imom Buxoriyning xorazmlik do'stlari haqida ham ajib ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Shuningdek, ilmiy maqomga ega xorazmshohlarni ham, ayniqsa sulton Takeshni go'zal ta'riflar ila e'tirof etgan [18].

Mashhur ispaniyalik sayyoh Abu Hamid al-G'arnotiy (vaf.1170) boshqa mamlakatlar qatori Xorazmga ham kelgan va bu yerda ko'plab olimlarni uchratgan. Shulardan biri hanafiy olimlaridan al-Muvaffaq Ahmad ibn Muhammad al-Makkiy al-Xorazmiydir (v.1172). Andalusiyalik sayyoh Alouddin Otsiz davridagi Xorazmni shunday ta'riflaydi: "Xorazmliklar – chinakam olimlar, shoir va oliyjanob kishilardir" [19: 46].

XULOSA. Boshqa o'rta asr tarixchi va geograflariga kelsak, ular yuqorida eslab o'tilgan mualliflarning ma'lumotlarini u yoki bu darajada takrorlay turib, ularni juda oz tafsilotlar bilan to'ldirishadi, xolos.

Turkiyaning Sulaymoniya kutubxonasida saqlanadigan 4830 raqamli qo'lyozmaning 108b-varag'ida shu qo'lyozmadagi geometriyaga oid bir asarni Muhammad ibn Berqoq ibn Jubon (Cho'pon) otli kishi Bag'doddagi Nizomiya madrasasida hijriy 727-yilda (milodiy 1327) o'qib tadqiq qilgani va bu risoladan foydalangani to'g'risida qayd mavjud. E'tiborli jihati shundaki, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy qalamiga mansub o'nga yaqin asar ham mazkur qo'lyozmadan o'rin olgan. Demak, o'rta asrlarda sharqdagi madrasalarning mudarrislari-yu talabalari Xorazmiyning asarlarini o'qishgan va ulardan o'z ilmiy izlanishlarida foydalanishgan. Birinchi Uyg'onish davridagi turkistonlik mutafakkirlarning asarlari madrasada o'qitilmagan,

degan fikr asossiz ekanligi bu ma'lumot orqali anglashiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М., 1963.
2. The history of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-muluk). New York, 1994.
3. Ал-Балозурий, Абул Аббос Ахмад ибн Яхё. Футух ал-булдон (Хуросоннинг забт этилиши). Тошкент, 2017.
4. Ал-Яъкуби. Книга стран (Китаб ал-булдан). Пер., комментарии и указатели Л.А. Семеновой. М., 2011.
5. Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961.
6. Muqaddasiy. Ahsan at-taqosim fi ma'rifatil aqolim (arab tilida). Qohira, 1991.
7. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986.
8. Мирзаев Б. Хоразмнинг биз билмаган мухаддис ва тарихчиси. // URL: <https://www.bukhari.uz/?p=19550>
9. Сулаймонова Х. Абу Мансур ас-Саолибий тазкираларида Абу Бакр ал-Хоразмий ҳақидаги маълумотлар // Мерос, №1/2019.
10. Саолибий, Абу Мансур. Китоб ал-латоиф ва ал-маориф (Ажойиб маълумотлар ҳақида китоб). Тошкент, 1987.
11. Саолибий, Абу Мансур. Ятимат ад-дахр фи маҳосин ал-аср. Т., 1976.
12. Беруний, Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар (Осор ал-боқия). Тошкент, 2020.
13. Самъоний, Абдулқарим. Насабнома. Тошкент, 2017.
14. Orazsahedov A. Tarihte Gürgeç şehri. Doktora tezi. Konya, 2018.
15. Dursun G. Harizmşahlar devleti'nde ilmi hayat. Doktora tezi. Istanbul, 2015.
16. Насавий, Шихобиддин Муҳаммад. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. Камол Матёқубов таржимаси. Тошкент, 2006.
17. Байҳақий, Абул Фазл Муҳаммад ибн Хусайн. Тарихи Байҳақий. Т., 2020.
18. Заҳабий, Шамсиддин Муҳаммад ибн Ахмад. Машхур даҳолар сийрати. Т., 2017.
19. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную Европу и Центральную Европу (1131-1153 гг.). М., 1971.

